

Aivar Kriiska

KROODI JA VIHASOO III ASULA EESTI VARANEOLIITILISTE KULTUURIRÜHMAD KONTEKSTIS

Läänemere idaranniku maade esimene keraamikat valmistanud arheoloogiline kultuur, Narva kultuur, on intrigeerinud juba mitme põlvkonna Eesti, Leedu, Läti ja Venemaa uurijaid. Monograafiliste uurimuste arvult ületab see kultuur märgatavalt teisi siinse kiviaja teemasid. Tulemusrikkaid välitöid, mis on selgitanud mitmeid põhimõttelisi küsimusi, sh. dateeringuid, on selles vallas olnud viimastel aastatel ka Eestis. Käesolevas artiklis on vaatluse all kaks Põhja-Eesti Narva kultuuri asulakohta: Kroodi ja Vihasso III. Kui Vihasso III asula leiti ja uuriti alles hiljuti, siis Kroodi materjal on ilma põhjaliku analüüsita ja publitseerimata juba aastakümneid fondides seisnud. Mõlema asula leiuvaines on suhteliselt napp, kuid kuna looduse ja inimtegevuse tulemusel on nende kultuurkiht hävinud, tuleb piirduda olemasolevaga. Asend ja leiuvaines ühendavad nii Kroodi kui ka Vihasso III asula rannikule iseloomuliku asustusviisiga. Keraamika võimaldab neid aga siduda ühtseks kultuuriareaaliks Narva jõe alamjooksu tollaegse asustusega.

Aivar Kriiska, Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool, Lossi 3, Tartu EE-2400, Eesti.

1. Põhja-Eesti kiviaja uurimisloost

Põhja-Eesti kiviaja uurimine on seni toimunud võrdlemisi hajusalt. Arheoloogide huviorbiiti on jäänud peamiselt kaks piirkonda: (1) Kunda kultuuri nimi-asula Kunda linna lähedal Lammasmäel ja leiukoht sealse muinasjärve põhjas ning (2) Narva jõe alamjooksu ala asulakohad (Riigiküla I–XIV, Narva Joaoru, Kudruküla, Lommi I–III ja Väiküla). Kunda kultuuri uurimine on väldanud juba üle sajandi. Seal on tehtud suuremahulisi väljakaevamisi (Constantin Grewingk 1886, Richard Indreko 1933–1937, Lembit Jaanits 1949 ja 1961, Tanel Moora ja Kaarel Jaanits 1981) ning nende andmetel ka põhjalikke ja järelmusterohkeid analüüse (näit. Grewingk 1882; 1884; Indreko 1936b; 1948; Åkerlund *et al.* 1996). Alates 1931. aastast on korduvalt uuritud Narva jõe alamjooksu kiviaja asulaid (piirkonna uurimislugu vt. Kriiska 1996d). Sealsete materjalide põhjal on

ilmunud üks monograafiline uurimus (Гурина 1967) ja mitu artiklit (näit. Гурина 1955; Kriiska 1995b; 1996a; 1996c; 1996d).

Peale Kunda ja Narva jõe alamjooksu ala asulate ning juhuleidude, peamiselt silmaga kivikirveste (Jaanits *et al.* 1982, tahv. III ja V; Lõugas & Selirand 1989, 128–129, 282; Lang 1996a, 379–380, 389, 397–398, 407, 420, 424), tunti Põhja-Eestist pikka aega vaid mõnda juhuslikult avastatud kiviaja kinnismuistist: (1) 1902 raudtee ehitustöödel leitud nörkeraamika kultuuri matmispaika Koogul, (2) 1902 leitud ja 1926/1933 arheoloogiliselt uuritud nörkeraamika kultuuri kalmistut Sopel (Jaanits *et al.* 1982, 103), (3) 1920–1923 Artur Spreckelseni juhitud väljakaevamistel Jägala linnusel hilisema kultuurikihi alt avastatud kammkeraamika kultuuri asulat (Spreckelsen 1925), (4) 1931 leitud nörkeraamika kultuuri matmispaika Ardu (Indreko 1938), (5) 1933 leitud Narva kultuuri asulakohta Kroodil ja (6) hilise nörkeraamika asulakohta Iru (Lang 1996a, 37). Lisaks oli kogunenud veel mõningaid nörkeraamika kilde, mis oletatavasti tähistavad asulakohti: Lagedi, Lehmja, Mõigu, Saha, Võerdla (Lang 1996a, 379, 389, 398) ja Jõuga, ning venekirveid, mida leiukonteksti järgi võib pidada matmispaikadeks: Metsiku, Pajuveski, Kisuvere, Tuula, Ämari ja Lehola (Jaanits *et al.* 1982, tahv. V; Tamla 1996, 211). Viimastel aastatel on peamiselt Valter Langi ja Gurli Vedru ning osaliselt autori läbi viidud süstemaatiliste piirkondlike inspeksioonide tulemusel kiviaja asustuspilt oluliselt täienenud. Asulakohti on leitud Väana kandis (Suurupi, Liikva), Kahala järve ümbruses (Vedru 1995; 1996; Lang 1996a, 411, 420), Loobu ja Valgejõe ääres (Lang 1995; Kriiska 1997a–b) ning Vatku–Ilumäe piirkonnas. Arheoloogilisi väljakaevamisi on seni tehtud vaid Vihasoo I ja III ning Ilumäe II ja IV asulakohal.

Põhja-Eesti keskalalt kuuluvad Narva kultuuri seni kindlalt kaks asulat: Kroodi ja Vihasoo III. Neist saadud leiuaines on küll väikesearvuline, kuid eriti just keraamika võimaldab seda piirkonda asuda võrdlema teiste Narva kultuuri aladega. Mõlema asula leiuaines on senini veel ka põhjalikuma analüüsi ja publitseerimata. Selle lünga täiteks ja edasise töö virgutamiseks ongi mõeldud käesolev artikkel.

2. Kroodi asulakoht

Tallinnast u. 15 km idas asuv Kroodi asulakoht paikneb Tuuliselja liivikul Litoriiinamere rannamoodustisel Maardu järvest merre voolava Kroodi oja mõlemal kaldal. Kultuurikiht paiknes oletatavasti atlantilisel kliimaperioodil tekkinud turbakihi all (Indreko 1936a). Kuivõrd see ala on olnud avatud tuiskliivale ja olnud ka viimastel aastakümnetel eriti aktiivse inimtegevuse piirkonnas, siis on nii kultuurikiht kui seda kattev turvas suuresti hävinud (Lang 1996b, 124). Esimesed leiud Kroodilt said 1933. aastal magister Rebane ja Paul Thomson. Sama aasta suvel kogusid sealt leide Thomson ja Adolf Friedenthal (AM 345) (Inventar-Katalog...). Järgnevatel aastatel tegid Tuuliselja liivikule mitmeid käike nii loodusteadlased kui ka arheoloogid, kes kogusid leide (Indreko 1936a; AI 3500:1–45;

AM 346). 1936. aastal toimusid Kroodil väikesemahulised proovikaevamised Indreko juhtimisel (1936a; leiud AI 3500:47–53). Taas inspekteeriti muistist 1957 (Jaanits 1960; leiud AI 4181:1–2) ja 1960. aastal tegi seal kaks proovikaevandit kogupindalaga 60 m² L. Jaanits (1960; leiud AI 4181:3–16).

2.1. Kiviesemed

Kroodilt on eri aegadel kogutud kokku 470 kivileidu, sh. 386 on kvartsist (81,9%), 54 (11,5%) tulekivist (vt. tabel) ja ülejäänud peamiselt liivakivist. Kivileidude kogum on võrdlemisi ühtne ja näib kuuluvat Narva kultuuri. Siiski ei ole võimalik täiesti välistada, et osa neist pärineb Kroodi hilisemast asustusperioodist, seondudes kivipurrulise keraamikaga (vt. allpool).

Tabel

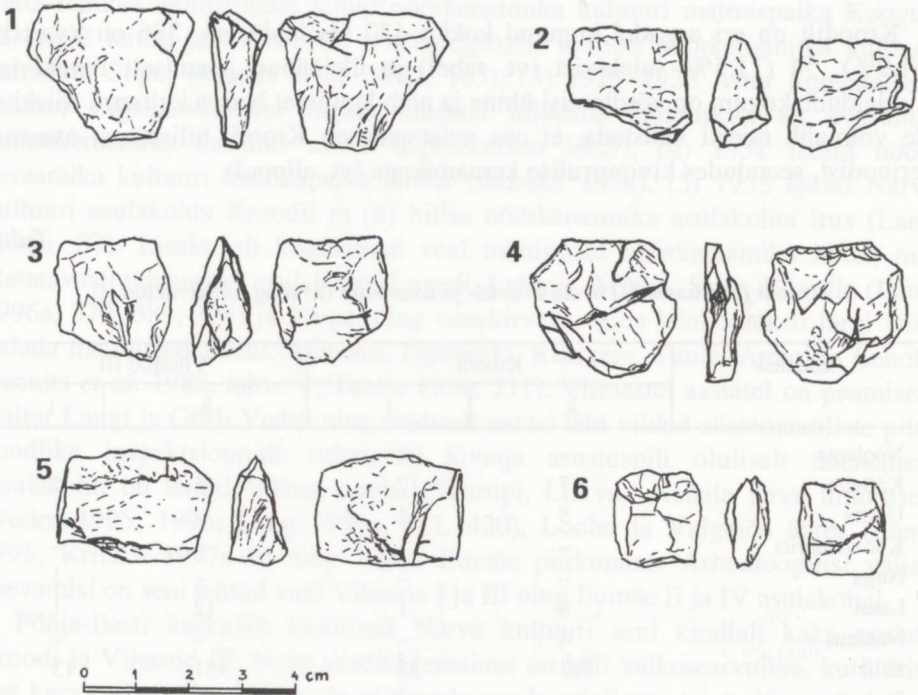
Kroodi ja Vihaseo III asula kvartsi- ja kvartsiidi (k) ning tulekivileiud (t)

Esemed	Kroodi		Vihaseo III	
	k	t	k	t
Nooleots	–	1	–	–
Kõõvits	17	12	11	2
Uurits	5	1	–	–
Kõõvitsuurits	–	1	–	–
Nuga	–	–	–	1
Laast	8	1	12	1
Nukleus	4	–	–	–
Kild	352	38	451	13
Kamakas	–	–	3	–
Kokku:	386	54	477	17

Enamik leide on killud. Laaste saadi vaid üheksa, sh. kaheksa kvartsist ja üks tulekivist. Kvartslaastudest on kuus üheharjalised ja kaks harjata ning tulekivilaast on kaheharjaline. Nukleusteks võis pidada vaid nelja kvartsist eksemplari.

Teisele töötlemisele esemeid on 37 (7,9% kõikidest kivileidudest). Nende osakaal on suur, kuid ilmselt kunstlikult – erinevalt kaevamistest kogutakse inspeksioonidel leide tihti valikuliselt, jättes vähematraktiivsed kaasa võtmata. Kõige rohkem on ootuspäraselt kõõvitsaid: kokku 29 (78,4% teisele töötlemisele esemetest). Neist 16 (55,2%) on kvartsist (joon. 1), 12 tulekivist (41,4%) (joon. 2: 2) ja üks kvartsiidist. Kvarts- ja kvartsiitkõõvitsad on valmistatud killust ja kujult kolmnurksed (7), trapetsikujulised (4), ovaalsed (3), ristkülikukujulised (2) või hulknurksed (1). Need on kas laia (11) või kitsa (6), enamasti ühe (ühel eksemplaril ka kahe) nõgusa (7), sirge (6), kumera (3) või õõnsa (2) külge- (10) või otstera (7). Tulekivist kõõvitsad on valmistatud peamiselt killust (11), vaid ühel juhul laastust. Ristküliku (4), kolmnurga (2), ruudu (1), trapetsi (1), ovaali

(1), hulknurga (1) või ebakorrapärase (2) kujuga tulekivikõõvitsatest on 5 külj-, 4 ots-, ja 3 otskülgteraga. Mõne eksemplari võib liigitada ka kõrgkõõvitsate hulka. Terasid on enamasti üks (7), harvem aga ka kuni kolm ja need on kitsad ning kujult kas sirged (9), kumerad (8) või nõgusad (2).

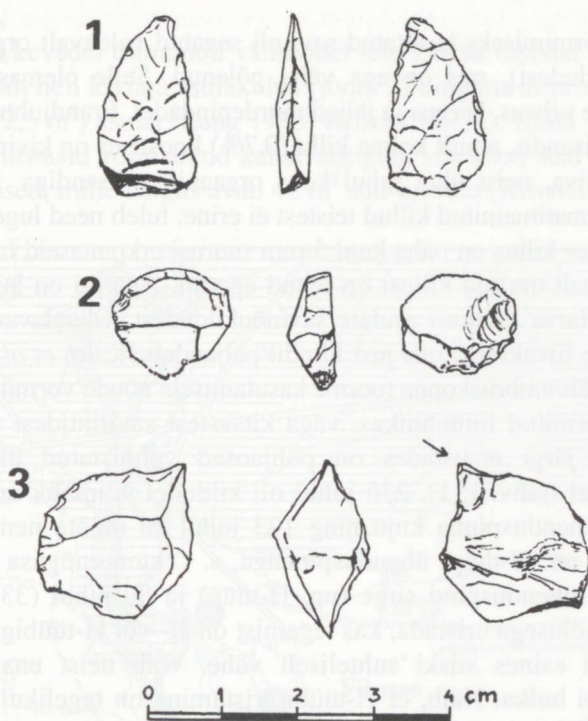

Joon. 1. Kvartskõõvitsaid Kroodilt.

Fig. 1. Quartz scrapers from Kroodi. (AI 4181: 15; AI 3500:16, 28, 13, 27, 14)

Uuritsaid on Kroodi leiuvainese hulgas kuus (16,2% teisese töötõlusega esemetest), sh. viis kvartsist ja üks tulekivist. Need on valmistatud killust ja kujult kolmnurksed (4), trapetsjad (1) või ovaalsed (1). Tera asendilt on need kas kesk- (3) või nurkuuritsad (3). Ainus leitud kõõvitsuurits on valmistatud tulekivikillust. Kõõvitsa osa on laia ja kumera külgteraga, uuritsa osa keskteraga (joon. 2: 3). Leitud on ka üks rootsuta tulekivist nooleots (joon. 2: 1).

Raieriistadest on esindatud vaid laieneva kumera teraga 7,2 cm pikkune kivitalb, samuti üks oletatav kirvetoorik. Lihvimiskivide fragmente on seitse. Võrgukive on 18, sh. 16 on leitud ühest kohast, muust alast pisut eemal (Indreko 1936a). Valdavalt on võrgukivideks kasutatud lapikuid liivakive, millele on nõõri kinnitamiseks löödud kahelt poolt servadesse sälgud.

Joon. 2. Tulekivist nooleots (1), kõõvits (2) ja kõõvitsuurits (3) Kroodilt.

Fig. 2. Flint arrowhead (1), scraper (2) and scraper-burin (3) from Kroodi. (AI 3500: 1, 8, 7)

2.2. Keraamika

Kroodilt leitud keraamika võib liigitada kahte rühma. 1936 koguti 42 savinõukildu, mille koostises on väga rohkesti kivipurdu. Paraku on loodus kildude pindu nii lihvinud, et need ei ole enam tüpologiseeritavad. Küll aga osutab see keraamika mingile hilisemale asustusetapile Kroodil. Võimalik, et selle perioodiga tuleb siduda ka väikest merevaigutükikest, kuna merevaiku ei ole seni Eestis tüüpilise kammkeraamika kultuurist varasemates muististes leitud (Jaanits 1975, 143).

Teine ühtne keraamikakompleks saadi 1960. aasta välitöödel. See koosneb 404 savinõukillust, mis servatükkide järgi otsustades pärinevad vähemalt kolmest nõust. Leitud põhjatükid (tahv. I: 1) osutavad, et nõud olid koonilise kujuga ja pakseneva terava põhjaga ning kildude vähese kumeruse järgi otsustades küllaltki mahukad. Servatükke on vähe (8) ja üldiselt lõpevad need nagu U-ühenduspinnaga savilindid. Seinapaksust oli võimalik mõõta vaid 26 killul (6,4%). Killud on 7–11 mm paksused (keskmiselt 9 mm), rohkem esines 9–10 mm paksusega kilde (65,4%).

2.2.1. Koostis ja vormimistehnika

Keraamika vormimiseks kasutatud savi oli segatud valdavalt orgaanilise lisandiga (98,5% kildudest), mis on aga välja põlenud. Selle olemasolust annavad tunnistust kildude urbsus, kergus ja jäljed murdepindadel. Erandjuhtudel on kasutatud mineraalset lisandit, ainult kolme killu (0,7%) koostises on kivipurdu ja kolme killu koostises liiva, neist ühel juhul koos orgaanilise lisandiga. Kuna muudelt parameetritelt viimatimainitud killud teistest ei erine, tuleb need lugeda sama tüübi eranditeks. Mitmes killus on näha kuni 5 mm suurusi erkpunaseid hematiidipesi ja mõnest detailsemalt uuritud killust on leitud apatiiti. Apatiiti on leitud ka teistest klindilähedaste Narva kultuuri asulate savinõukildudest. Oletatavasti pärineb see Pakerordi lademe liivakivist, mis just klindil paljandub (Kalm *et al.* 1997, 29–30) ja osutab nõnda lähiümbruskonna toorme kasutamisele nõude vormimisel.

Nõud olid vormitud linttehnikas, väga kitsastest savilintidest (tahv. I: 4–6). Kahe põhjatüki järgi otsustades on põhjaosad valmistatud ühest kamakast väljasurumise teel (tahv. I: 1). 236 juhul oli kildudel võimalik eristada linte ja määrata nende ühenduspinna kuju ning 123 juhul ka mõõta nende laiust. 147 linti (62,3%) on nn. U-tüüpi ühenduspinnaga, s. t. kumernõgusa liitekohaga. 8 juhul (3,4%) oli ühenduspind sirge (nn. H-tüüp) ja 80 juhul (33,9%) ei olnud võimalik täie kindlusega eristada, kas tegemist on U- või H-tüübiga. Kuna ainult sirgeid liitekohti esines siiski suhteliselt vähe, võib neist enamikku lugeda oletamisi U-tüübi hulka. Näib, et H-tüübi eristamine on tegelikult väga tinglik, kuna see võib tekkida ka juhuslikult, n.-ö. U-ühendusviisi kõrvalsaadusena. Üks põhjaosa on N-tüüpi ühenduspinnaga, s. t. serv õheneb teravnurkselt välissuunas. Savilindid on 2–17 mm laiused, valdavalt vahemikus 4–12 mm (93,5%).

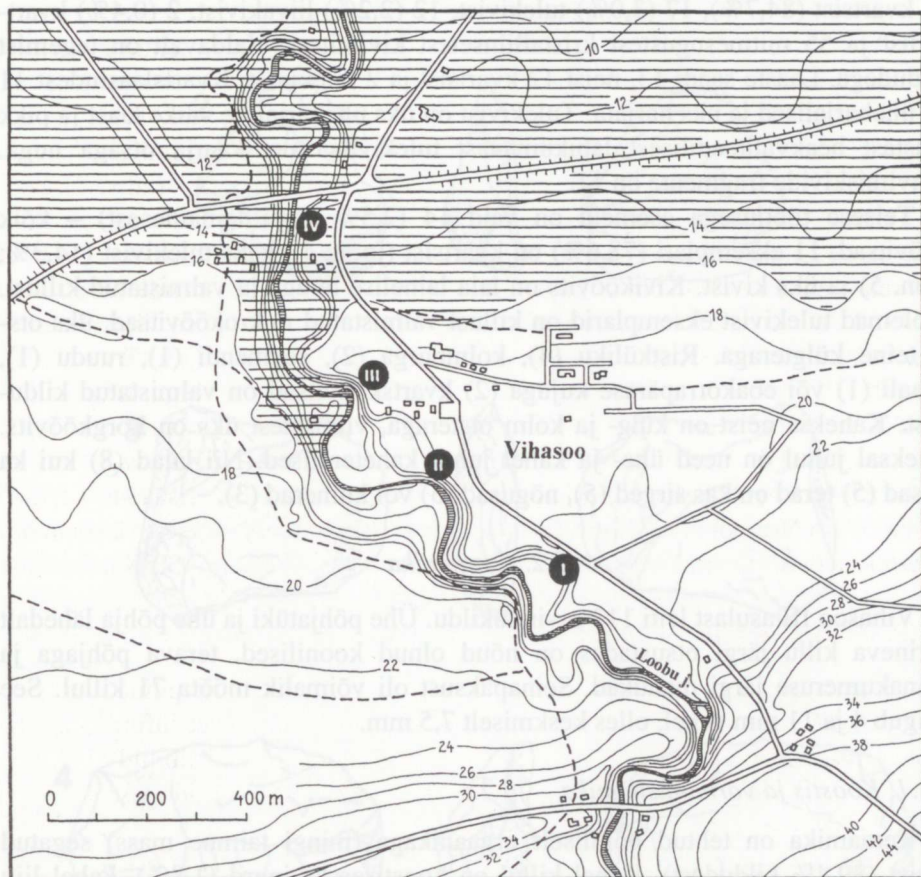
2.2.2. Pinnatöötlus ja ornament

Pinnatöötlust oli võimalik määrata 183 killul, ülejäänutel olid pinnad murenenud või säilinud liiga väikeses ulatuses andmaks usaldusväärset informatsiooni. Nõude pinnad on olnud kas riibitud (tahv. I: 2–3) või silutud. Riibitud pind näib olevat pisut eelistatum, sellele osutab riibete esinemine 59% kildudest. Riibitud võivad olla nii üks kui ka mõlemad pinnad.

Ornamenti esineb ainult 17 killul (4,2% kogu kildude arvust ja 6,1% säilinud välispinnaga kildudest). Kaheksal juhul on ornament nõu välisseinal ja sama palju on juhuseid, kus ornamendid on serv ning ühel juhul nii külge kui ka servapealne. Kümnel juhul (58,8%) esinevad ornamendis kammvajutised (4 korral on tegu oletusega, kuna jälg on kas liiga kulunud või tahmaga täitunud). Kahel juhul on kammvajutised nn. sammuva kammi motiivis (tahv. I: 2). Teistel asetsevad lühikesed kammvajutised diagonaalselt rõhtvööndis (50% kammornamendiga kildudest). Täkkeid esines kahel killul (11,8%). Ühel juhul kombineerusid kolmnurksed täkked kammvajutistega (tahv. I: 3) ja teisel paiknesid need servapealsel. Kuuel samast nõust pärineval killul (35,5%) on servapealsel või küljeseinal lühikesed, kohati ristuvad diagonaalsooned.

3. Vihasoo III asulakoht

1995. aasta kevadel toimunud välitöödel leiti Loksa lähedal Vihasoos Loobu jõe paremkaldalt neli kiviaja asulakohta (joon. 3) ning uuriti proovikaevamistega I (5 m²) ja III (2,5 m²) asulat (Lang 1995; Kriiska 1997a). Kuna Vihasoo III asula kultuurkihti ohustasid võimalikud kaldavarangud, siis võeti seal 1996. aastal ette päästekaevamised, mille käigus avati 42 m² suurune ala (Kriiska 1997b).

Joon. 3. Kiviaja asulakohad Vihasoos. Viirutus tähistab oletatavat III asula aegset merd.

Fig. 3. Stone Age settlement sites at Vihasoo. The streaking covers the supposed location of the sea during the existence of site III.

Asulakoha kaevamistel ei leitud mingeid kinnisobjekte, küll aga eristusid seal ilmekalt kaks leiukontsentratsiooni ala. Kogu leiuväinise esinemise põhjal võis fikseerida u. 8 m pikkuse kaarja areaali ja selle sees veel omakorda u. 2 m läbimõõduga piirkonna, kust leiti valdav enamik *in situ* paiknenud savinõukildudest (Kriiska 1997b, joon. 2). On võimalik, et leiuala tähistab omaaegse elamu põhja.

Võttes aluseks Vihasoo III asulakoha kõrguse (19 m merepinnast) ja 2–3 m (tõusulainest tingitud) kõrgusevahe, mis võis jääda toleaege rannajoone ja asula vahele, ning maakerke kiiruse seal u. 2,5 mm aastas, võib asula rannasiirde järgi dateerida u. 4600±200 e. Kr.

3.1. Kiviesemed

Vihasoo III asulast on saadud 561 kivileidu (leiud AI 6038: 1–201), neist 475 on kvartsist (84,7%), 17 (3,0%) tulekivist, 12 (2,2%) liivakivist, 2 (0,4%) kvartsiidist ja 55 mitmesugustest kristalliinsetest kivimitest. Valdavalt on tegemist kildudega. Laaste saadi 13, neist 12 kvartsist ja 2 tulekivist. Kvartslaastudest 11 on üheharjalised ja üks harjata. Tulekivist on üks üheharjaline väike laast ja pikk mustast heakvaliteedilisest läbikumavast tulekivilaastust kaarja otsaga nuga. Lihvimiskivide fragmente on 11.

Teisese töötusega esemeid on vaid 14 (2,5% kogu leiuainesest) – kõik kõõvitsad. 11 eksemplari (78,6%) on kvartsist (joon. 4), kaks tulekivist (14,3%; joon. 5) ja üks kivist. Kivikõõvits on laia lainelise teraga ja valmistatud killust. Mõlemad tulekivist eksemplarid on killust valmistatud mikrokõõvitsad, üks ots- ja teine külgeraga. Ristküliku (4), kolmnurga (2), segmendi (1), ruudu (1), ovaali (1) või ebakorrapärase kujuga (2) kvartskõõvitsad on valmistatud kildudest. Kaheksa neist on kül- ja kolm otsteraga, viimastest üks on kõrgkõõvits. Üheksal juhul on need ühe- ja kahel juhul kaheteralised. Nii laiad (8) kui ka kitsad (5) terad on kas sirged (5), nõgusad (5) või kumerad (3).

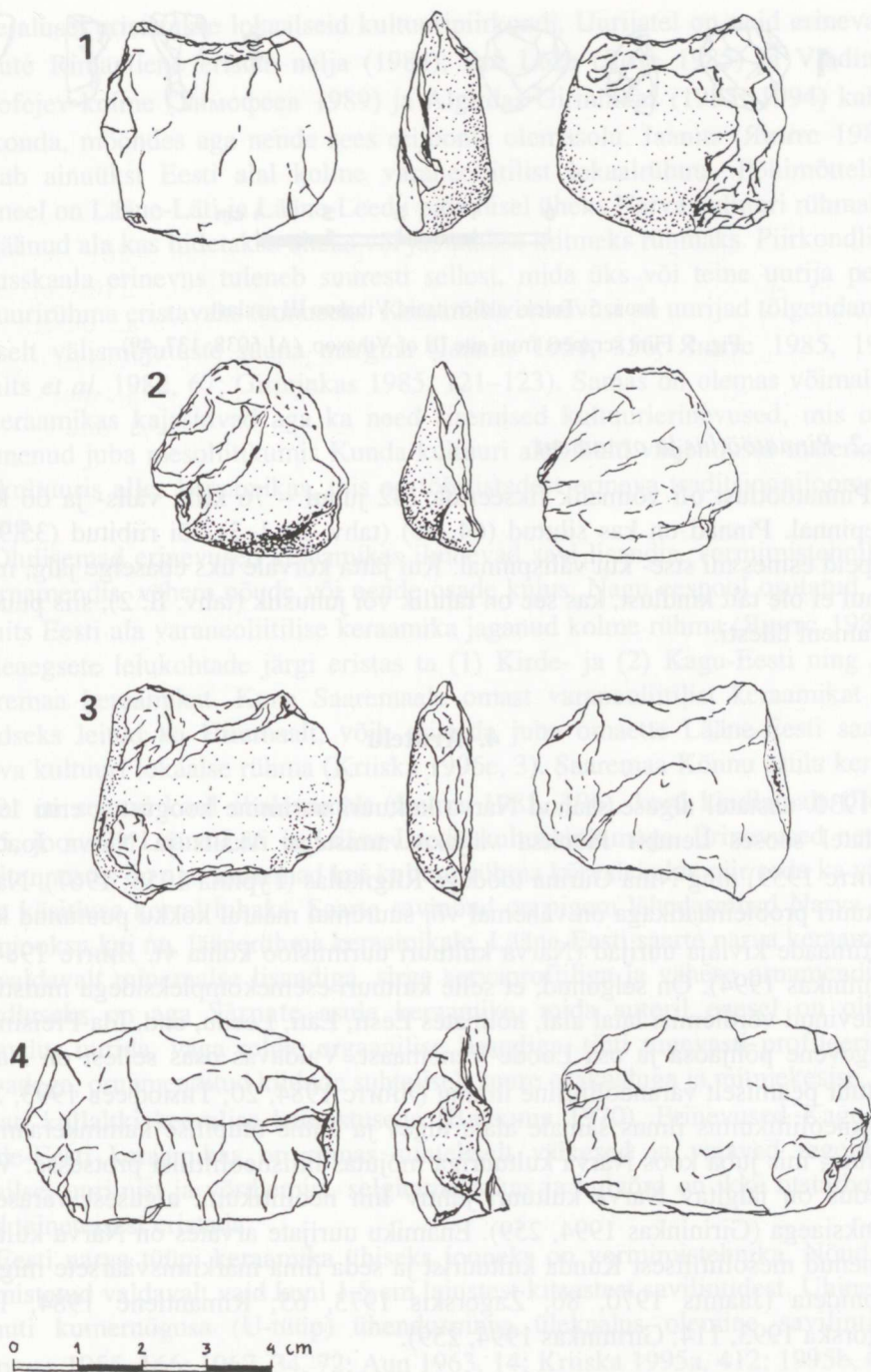
3.2. Keraamika

Vihasoo III asulast leiti 113 savinõukildu. Ühe põhjatüki ja ühe põhja lähedalt pärineva killu järgi otsustades on nõud olnud koonilised, terava põhjaga ja pinnakumeruse järgi mahukad. Seinapaksust oli võimalik mõõta 71 killul. See kõigub 4 ja 11 mm vahel, olles keskmiselt 7,5 mm.

3.2.1. Koostis ja vormimistehnika

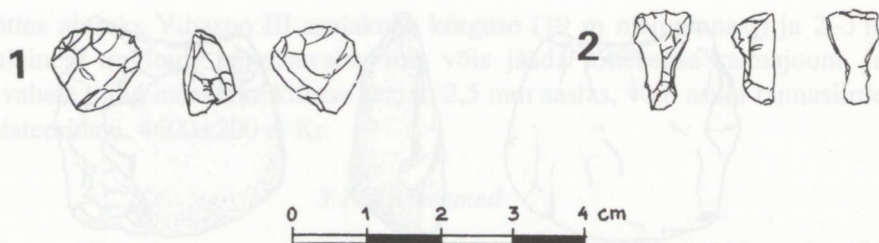
Keraamika on tehtud põhiliselt orgaanikaga (mingi taimne mass) segatud savist (89,4% kildudest). Kahel killul on koostises kivipurd (1,8%), kahel liiv (1,8%) ja kaheksal koos orgaaniline ja mineraalne lisand (7,1%). Viimased ei erine muudelt parameetritelt teistest kildudest.

Nõud on tehtud linttehnikas (tahv. II: 4–6). Lindi ühenduspind oli määratav 97 juhul ja vaid ühe H-tüübi erandiga on need kõik U-tüüpi. 83 lindil olid säilinud mõlemad ühenduspinnad, võimaldades mõõta nende laiusi. Ühel killul eristus isegi kuus pealistikust linti. Lintide laius kõikus 3 ja 11 mm vahel (keskmine 7 mm). Seejuures vaid 10 lindi (12,0%) laius ületas 10 mm.

Joon. 4. Kvartskõõvitsaid Vihasoo III asulast.

Fig. 4. Quartz scrapers from site III of Vihasoo. (AI 6038: 20, 16, 67, 56)

Joon. 5. Tulekivikõõvitsaid Vihasso III asulast.

Fig. 5. Flint scrapers from site III of Vihasso. (AI 6038: 137, 49)

3.2.2. Pinnatöötlus ja ornament

Pinnatöötlust oli võimalik fikseerida 142 juhul – 76 killu välis- ja 66 killu sisepinnal. Pinnad on kas silutud (64,1%) (tahv. II: 1–3) või riibitud (35,9%). Riipeid esines nii sise- kui välispinnal. Kui jätta kõrvale üks ebaselge jälg, mille puhul ei ole täit kindlust, kas see on tahtlik või juhuslik (tahv. II: 2), siis puudub ornament täiesti.

4. Arutelu

1930. aastatel alguse saanud Narva kultuuri uurimine hoogustus eriti 1950. aastatel seoses Lembit Jaanitsa väljakaevamistega Akalis ja Narva Joaorus (Янитс 1959) ning Nina Gurina töödega Riigikülas (Гурина 1955; 1967). Narva kultuuri problemaatikaga on vähemal või suuremal määral kokku puutunud kõik Baltimaade kiviaja uurijad (Narva kultuuri uurimisloo kohta vt. Янитс 1984 ja Girininkas 1994). On selgunud, et selle kultuuri esemekompleksidega muistised on levinud võrdlemisi laial alal, hõlmates Eesti, Läti, Leedu, end. Ida-Preisimaa, Valgevene põhjaosa ja osa Loode-Venemaast. Valdavas osas sellest on Narva kultuur peamiselt varaneoliitiline ilming (Янитс 1984, 20; Тимофеев 1993, 22). Keskneoliitikumis ilmus samale alale tugev ja ühtne tüüpilise kammkeraamika kultuur, mis juba koos Narva kultuuriga mõjutas hilisneoliitilisi protsesse. Vaid Leedus on jälgitav Narva kultuuri juhtiv liin neoliitikumi algusest varasesse pronksiaega (Girininkas 1994, 259). Enamiku uurijate arvates on Narva kultuur arenenud mesoliitilisest Kunda kultuurist ja seda ilma märkimisväärsete migratsioonideta (Jaanits 1970, 86; Zagorskis 1973, 65; Rimantienė 1984, 126; Zagorska 1993, 114; Girininkas 1994, 259).

4.1. Lokaalsed erinevused Narva kultuuris

Kui mesoliitikumiga tuntavas arengupidevuses olev kivi-, eriti aga luuaines on Narva kultuuri alal suhteliselt ühtne, siis keraamikas on hulk omanäolisusi,

mille alusel eristatakse lokaalseid kultuuripiirkondi. Uurijatel on neid erinevalt. Rimutė Rimantienė eristab nelja (1984), Ilze Loze (Лозе 1985) ja Vladimir Timofejev kolme (Тимофеев 1989) ja Algirdas Girininkas (1985; 1994) kahte piirkonda, mööndes aga nende sees erijoonte olemasolu. Jaanits (Янитс 1984) eristab ainuüksi Eesti alal kolme varaneoliitilist lokaalrühma. Põhimõtteline üksmeel on Lääne-Läti ja Lääne-Leedu pidamisel üheks Narva kultuuri rühmaks. Ülejäänud ala kas liidetakse üheks või jaotatakse mitmeks rühmaks. Piirkondliku jaotusskaala erinevus tuleneb suuresti sellest, mida üks või teine uurija peab kultuurirühma eristavaks tunnuseks. Keraamika erinevusi on uurijad tõlgendanud üldiselt välismõjutuste suuna märgina (Jaanits 1954, 356; Янитс 1985, 196; Jaanits *et al.* 1982, 67; Girininkas 1985, 121–123). Samas on olemas võimalus, et keraamikas kajastuvad aga ka need sisemised kultuurierinevused, mis olid kujunenud juba mesoliitikumis Kunda kultuuri alal, kuid väljendusid materiaalses kultuuris alles keraamikas, mis on tööriistadest erineva traditsiooniloomega ilming.

Olulisemad erinevused keraamikas ilmnevad savi lisandis, vormimistehnikas ja ornamendis, vähem nõude või nende osade kujus. Nagu eespool osutatud, on Jaanits Eesti ala varaneoliitilise keraamika jaganud kolme rühma (Янитс 1984). Tolleaegsete leiukohtade järgi eristas ta (1) Kirde- ja (2) Kagu-Eesti ning (3) Saaremaa keraamikat. Kuna Saaremaale omast varaneoliitilist keraamikat on nüüdseks leitud ka Hiiumaalt, võib eristada juba omaette Lääne-Eesti saarte Narva kultuuri lokaalse rühma (Kriiska 1996e, 3). Saaremaa Kõnnu asula keraamikat on seotud kord ebalevamalt (Янитс 1985, 196), kord kindlamalt (Лозе 1985, joon. 1) Lääne-Läti ja Lääne-Leedu kultuurirühmaga. Erinevused nende põhitunnustes on aga suuremad kui kultuurirühma kõrvalekalde piir seda ka väga vaba käsitluse korral lubaks. Saarte savinõud on pigem lähedasemad Narva jõe alamjooksu kui nn. läänerühma keraamikale. Lääne-Eesti saarte narva keraamika on valdavalt mineraalse lisandiga, sirge servaprofiiliga ja vähese ornamendiga. Võrdluseks on aga Särnate asula keraamika, mida autoril enesel on olnud võimalus uurida, väga rohke orgaanilise lisandiga, tihti tugevasti profileeritud servadega, ornamenditud kildude suhteliselt suure osakaaluga ja mitmekesise, sh. kohati küllaltki keerulise kaunistusega (Ванкина 1970). Erinevused Kagu- ja Kirde-Eesti keraamikas on samas suhteliselt väikesed ja vajavad tegelikult detailset uurimist ja võrdlemist, selgitamaks kas ja kui võrd on ikka otstarbekas neid teineteisest eristada.

Eesti narva tüüpi keraamika ühiseks jooneks on vormimistehnika. Nõud on valmistatud valdavalt vaid kuni 1,5 cm laiustest kitsastest savilintidest. Ühine on samuti kumernõgusa (U-tüüp) ühenduspinna ülekaalus olemine savilintidel (Гурина 1955, 166; 1967, 34, 72; Aun 1963, 14; Kriiska 1995a, 412; 1995b, 66–67). Mandri-Eesti ja saarte keraamikat eristab vormimismassi lisandi kasutamine. Mandril on vaid mõne üksiku erandiga valitsevaks orgaaniline lisand – kas põlemisel hävinud taimne mass või teokarbipurd (Aun 1963, 14; Янитс 1984,

18; Kriiska 1996a, 411–412; 1996c, 377). Saartel valitseb mineraalne lisand: kivi- ja savipurd, harvem liiv või kruus (Jaani 1979, 365; Янитс 1984, 20; Lõugas *et al.* 1996, 202). Kitsad U-tüüpi ühenduspindadega savilindid ja orgaaniline savilisand on omased ka Ida-Läti (Лозе 1988, 48–49; 1993, 126) ja Leningradi oblasti lõunaosa (Тимофеев 1993, 20) narva keraamikale.

Narva keraamikale on üldine riibete sage kasutamine pinnatöötluses, kuid palju on ka silutud ja erandina isegi poleeritud pinda (Aun 1963, 19; Янитс 1984, 18–20; Лозе 1988, 48; Kriiska 1995b, 71). Ornamentid on olnud suhteliselt vähe. Riigiküla II, Lommi III ja Vihasoo III asula savinõukildudel puudub ornament täiesti, teistel kõigub paarist paarikümne protsendini (Гурина 1967, 48; Янитс 1984, 18; Kriiska 1995a, 412; 1996a, 412). Ornament paikneb enamasti ainult nõu ülaosal. Eesti narva keraamikale on üldine kammvajutised, tihti sammuva kammi motiivis. Eriti omane on see Narva jõe alamjooksu (Янитс 1984; Kriiska 1995b, 72–73; 1996a, 412–415), aga ka Kääpa keraamikale (Aun 1963, 20). Teistest ornamentidelementidest esineb täkkeid, sooni ja lohke. Variatsioon- ja kujundirikkam on ornament vaid Kääpa asula keraamikal (Jaani 1968, 20–22; Янитс 1984, 18), kuid ka sellel on motiivistik tagasihoidlik võrreldes näiteks Ida-Läti, eriti Zvidze kohati keerulisi geomeetrilisi kujundeid moodustava täkeornamendiga (Лозе 1989, 94–97). Samas esineb ka Ida-Läti Osa ja Iča keraamikal kammvajutisi (Zagorskis 1973, 67; Лозе 1989, 97–98). Täke- ja kammornament, sh. sammuva kammi motiiv, esineb samuti Leningradi oblasti narva keraamikal (Тимофеев 1993, 20). Narva kultuuri lõunapoolsetel aladel kammvajutised üldiselt puuduvad, keskne on täkeornament (Лозе 1985, 14–15). Lääne-Eesti saarte keraamika selge omapära on sügavad lohud (või ümartäkked) horisontaalses reas nõude servaosas (Янитс 1984, 20; Lõugas *et al.* 1996, 204).

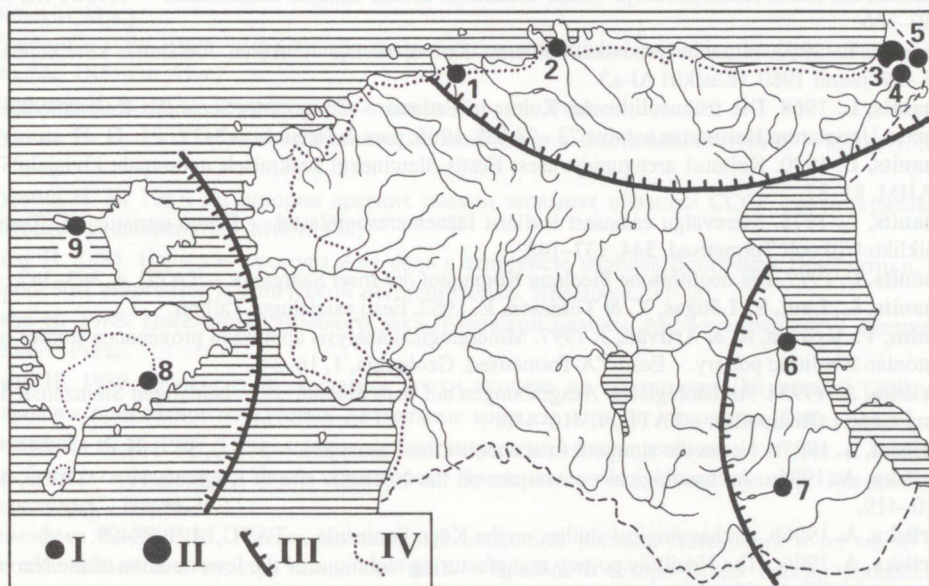
Nõud on morfoloogiliselt kogu Narva kultuuri levikualal suuresti sarnased. Servad on valdavalt kas sirged või kergelt profileeritud ja külgeinaga ühepaksused või õhenevad, harva ka paksenevad. Saarte keraamika on pisut paksuseinulisem kui Eesti mandri keraamika. Kujult jagunevad nõud kaheks: (1) valdavaks vormiks on koonilised munakujulised potid (Jaani 1968, 20; Kriiska 1995b, 69), (2) vähem esineb väikesi ovaalseid liuataolisi nõusid. Viimased on rohkem iseloomulikud Läti ja Leedu alale (Zagorskis 1973, 57; Rimantienė 1979, 120; Лозе 1989, 93). Eestist on selliseid seni leitud vaid Kääpast (Jaani *et al.* 1982, joon. 42), Akalist (Янитс 1959, 123) ja Narva Joaorust (Kriiska 1995b, 69).

4.2. Kroodi ja Vihasoo III asula koht Narva kultuuris

Hilismesoliitikumist alates on Eesti rannikul ja saartel jälgitav asustusvõrk, millel on hulk sarnaseid jooni. Toiduhankes oli tähtsale kohale tõusnud meri. Asustustüüp kujunes suuresti mereimetajate – hüljeste – püügist lähtuvalt. Ajas progresseeruv osa on rannikuasustuses olnud kalastusel (Kriiska 1996e). Lisaks

majandusstrateegilistele ühisjoontele on neis sarnane ka kvartsi domineeriva osakaaluga kivikasutus (Kriiska 1995a; 1996b; Suuroja 1996). Ühine on rannikuasulatele ka teise töötlusega esemete ja raieriistade vähesus. Ainus erand on siin vaid Kõnnu asulakoht Saaremaal, kust on saadud sadu kivitalbu ja -kirveid (Jaanits 1979, 365).

Nii Kroodi kui ka Vihasoo III asulakoht on rannikuasulad, kõigi eespool toodud iseloomulike joontega. Neist saadud luuaines on napp, kuid paleozooloog Lembi Lõugase määrangul on mõlemas asulas hülged esindatud. Kõigilt parameetritelt (morfoloogia, koostis, vormimistehnika, pinnatöötlus, ornament) võib Kroodi ja Vihasoo III asula savinõukillud liigitada narva tüüpi keraamika hulka. Kitsad savilindid, riiped pinnatöötlemises ning ornamentide vähesus ja täkete esinemine Kroodi savinõukildudel on omased kogu Eesti narva keraamikale. Orgaanika valitsemine vormimismassi lisandina iseloomustab Mandri-Eesti narva keraamikat ning ornament (eriti kammvajutised ja neist moodustatud sammuva kammi motiiv) Kroodi asula kildudel ja ornamentide puudumine Vihasoo III asula keraamikal on aga omased Narva jõe alamjooksu ala narva keraamikale. Keraamika põhjal võib niisiis eristada laiemat, kogu Põhja-Eestit hõlmavat Narva kultuuri rühma (joon. 6).

Joon. 6. Lokaalsed erinevused narva tüüpi keraamikas. I – asulakoht; II – kolmteist asulakohta; III – keraamikarühma piir; IV – Litorinamere maksimumiaegne merepiir.

Fig. 6. Local differences in pottery of Narva type. I settlement site, II thirteen settlement sites, III marking of pottery groups, IV maximum shore-line of the Litorina Sea.

Asulakohad / Settlement sites: 1 – Kroodi; 2 – Vihasoo III; 3 – Riigiküla I–XIII; 4 – Narva Joaoru; 5 – Lommi III; 6 – Akali; 7 – Kääpa; 8 – Kõnnu; 9 – Kõpu I.

Kasutatud kirjandus

- Åkerlund, A., Regnell, M. & Possnert, G. 1996. Stratigraphy and chronology of the Lammasmägi site at Kunda. – PACT, 51, 253–272.
- Aun, M. 1963. Varaneoliitiline asula Võru rajoonis. Diplomitöö. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.)
- Girininkas, A. 1985. Narvos kultūros raida. – Lietuvos archeologija, 4. Akmens amžiaus gyvenvietės ir kapinyai. Vilnius, 119–134.
- Girininkas, A. 1994. Baltų kultūros ištakos. Vilnius.
- Grewingk, C. 1882. Geologie und Archaeologie des Mergellagers von Kunda in Estland. – Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands, I Serie, Bd. IX, Lieferung I. Dorpat.
- Grewingk, C. 1884. Die neolithischen Bewohner von Kunda in Estland un deren Nachbarn. – Verh. GEG, XII.
- Indreko, R. 1936a. Aruanne kaevamistest ja inspektsioonist Kroodi kl. Tuuliselja liivikul 5.–6. juunil 1936. (Käsikiri AI-s.)
- Indreko, R. 1936b. Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-Funde. – ÖES Ar. (1934), 225–298.
- Indreko, R. 1938. Ein Hockergrab in Ardu, Ksp. Kose. – ÖES Toim., XXX, 185–200.
- Indreko, R. 1948. Die mittlere Steinzeit in Estland. Mit einer Übersicht über die Geologie des Kunda-Sees von K. Orviku. – Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, 66. Stockholm.
- Inventar-Katalog der vorgeschichtlicher Sammlung des Estländischen Provinzialmuseums. Estländische Literärische Gesellschaft Museum. Begonnen 1911. Abgeschlossen 1932. (Käsikiri AM-s.)
- Jaanits, L. 1954. Neoliitilised ja varase metalliaja asulad Emajõe suudmealal. – TATÜ, III: 3, 350–366.
- Jaanits, L. 1960. Aruanne proovikaevamistest Kroodi kiviaja leiukohal Jõelähtme kihelkonnas 22.–29. juunil 1960. (Käsikiri AI-s.)
- Jaanits, L. 1968. Die frühneolithische Kultur in Estland. – Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23.–28.VII. 1965, pars 2. Helsinki, 12–25.
- Jaanits, L. 1970. Kultuuri arengupidevusest Eestis üleminekul keskmiselt nooremale kiviajale. – SAHM, 81–87.
- Jaanits, L. 1975. Merevaigu esmasest levikust läänemeresoomlastel. – Fenno-ugristica, 1. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 344, 137–148.
- Jaanits, L. 1979. Die neolithische Siedlung Kõnnu auf der Insel Saaremaa. – TATÜ, 4, 363–367.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn.
- Kalm, V., Kriiska, A. & Aruväli, J. 1997. Mineralogical analysis applied in provenance studies of Estonian Neolithic pottery. – Eesti TA Toimetised. Geoloogia, 1, 16–34.
- Kriiska, A. 1995a. Archäologische Ausgrabungen auf dem Standort der ehemaligen Steinzeitsiedlung Kõpu I (Ristipõllu). – TATÜ, 4, 410–416.
- Kriiska, A. 1995b. Narva jõe alamjooksu ala neoliitiline keraamika. – MT, 3, 54–115.
- Kriiska, A. 1996a. Archaeological excavations on the Neolithic site of Riigiküla IV. – TATÜ, 4, 410–419.
- Kriiska, A. 1996b. Archaeological studies on the Kõpu Peninsula. – TATÜ, 4, 398–409.
- Kriiska, A. 1996c. The Neolithic pottery manufacturing technique of the lower course of the Narva River. – PACT, 51, 373–384.
- Kriiska, A. 1996d. Stone Age settlements in the lower reaches of the Narva River, North-eastern Estonia. – PACT, 51, 359–369.
- Kriiska, A. 1996e. Viron rannikkoaluen asutus ja pyyntikulttuurin erikoistuminen kivikaudella. – Muinaistutkija, 4, 1–6.
- Kriiska, A. 1997a. Aruanne arheoloogilisest inspektsioonist Vihasoo ja Rahunurme kiviaja asulakohtadele ning proovikaevamistest Vihasoo III asulakohal. (Käsikiri AI-s.)
- Kriiska, A. 1997b. Aruanne arheoloogilistest väljakaevamistest Vihasoo III kiviaja asulakohal (Kadrina khk.) 17. juunist kuni 5. juulini 1996. (Käsikiri AI-s.)

- Lang, V.** 1995. Aruanne inspeksiioonist Vihase–Ilumäe piirkonda ning proovikaevamistest Vihase I kiviaja asulakohal. (Käsikiri AI-s.)
- Lang, V.** 1996a. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviiljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, 1–2. – MT, 4.
- Lang, V.** 1996b. The Stone Age to Late Iron Age in the Maardu Area, Northern Estonia, as revealed by archaeological excavations. The fossil fields at Saha-Loo. – PACT, 51, 123–139.
- Loze, I.** 1993. The Early Neolithic in Latvia. The Narva Culture. – AA, 63 (1992), 119–140.
- Lõugas, L., Kriiska, A. & Moora, H.** 1996. Coastal adaption and marine exploitation of the Island Hiiumaa, Estonia, during the Stone Age with special emphasis on the Kõpu I site. – PACT, 50, 197–211.
- Lõugas, V. & Selirand, J.** 1989. Arheoloogiga Eestima teedel. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn.
- Rimantienė, R.** 1979. Šventoji. Narvos kultūros gyvenvietės. Vilnius.
- Rimantienė, R.** 1984. Akmens amžius Lietuvoje. Vilnius.
- Spreckelsen, A.** 1925. Der Burgberg in Jaggowal, Ksp. Jegelecht, Estland. – Beiträge zur Kunde Estlands, X. Tallinn, 16–32.
- Suuroja, T.** 1996. Eesti põhjaranniku mesoliitiliste ja neoliitiliste asulakohtade kiviaines. – Stilus, 6, 30–36.
- Zagorska, I.** 1993. The Mesolithic in Latvia. – AA, 63 (1992), 97–117.
- Zagorskis, F.** 1973. Agrais neolita laikmets Latvijas austrumdaļā. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 4, 56–69.
- Tamla, T.** 1996. Virumaa muinasaeg. – Koguteos “Virumaa”. Tallinn, 206–244.
- Vedru, G.** 1995. Arheoloogilise inspeksiiooni aruanne Kahala järve piirkonnast 1995. aastal. (Käsikiri AI-s.)
- Vedru, G.** 1996. 1996. aastal Kahala järve piirkonnas toimunud arheoloogiliste inspeksiioonide aruanne. (Käsikiri AI-s.)
- Ванкина Л. В.** 1970. Торфяноковая стоянка Сарнате. Рига.
- Гурина Н. Н.** 1955. Новые неолитические памятники в Восточной Эстонии. – МАЛ, 153–175.
- Гурина Н. Н.** 1967. Из истории древних племен западных областей СССР (по материалам нарвской экспедиции). – МИА, 144.
- Лозе И.** 1985. Нарвская культура и ее роль в этногенезе народов Восточной Прибалтики. – Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 11–20.
- Лозе И.** 1988. Поселения каменного века Лубанской низины. Мезолит, ранний и средний неолит. Рига.
- Лозе И.** 1989. Орнамент на керамике эпохи неолита на территории Латвийской ССР. – Народное прикладное искусство. Актуальные вопросы истории и развития. Рига, 90–105.
- Тимофеев В. И.** 1989. О локальных вариантах нарвской неолитической культуры. – Тезисы докладов конференции “Нарва, Ивангород, Принаровье: воздействия культур. История и археология”. Нарва, 9–11.
- Тимофеев В. И.** 1993. Памятники мезолита и неолита региона Петербурга и их место в системе балтийских культур каменного века. – Древности северо-запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики). Санкт-Петербург, 8–34.
- Янитс Л. Ю.** 1959. Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги (Эстонская ССР). Таллин.
- Янитс Л. Ю.** 1984. Ранненеолитические культурные группы в Эстонии. – Новое в археологии СССР и Финляндии. Доклады третьего советско-финляндского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981. Ленинград, 17–21.
- Янитс Л. Ю.** 1985. Некоторые вопросы изучения каменного века в Прибалтике. – НАП, 193–201.

Aivar Kriiska

THE SETTLEMENT SITES OF KROODI AND VIHASOO III IN THE CONTEXT OF THE EARLY NEOLITHIC CULTURAL GROUPS OF ESTONIA

Summary

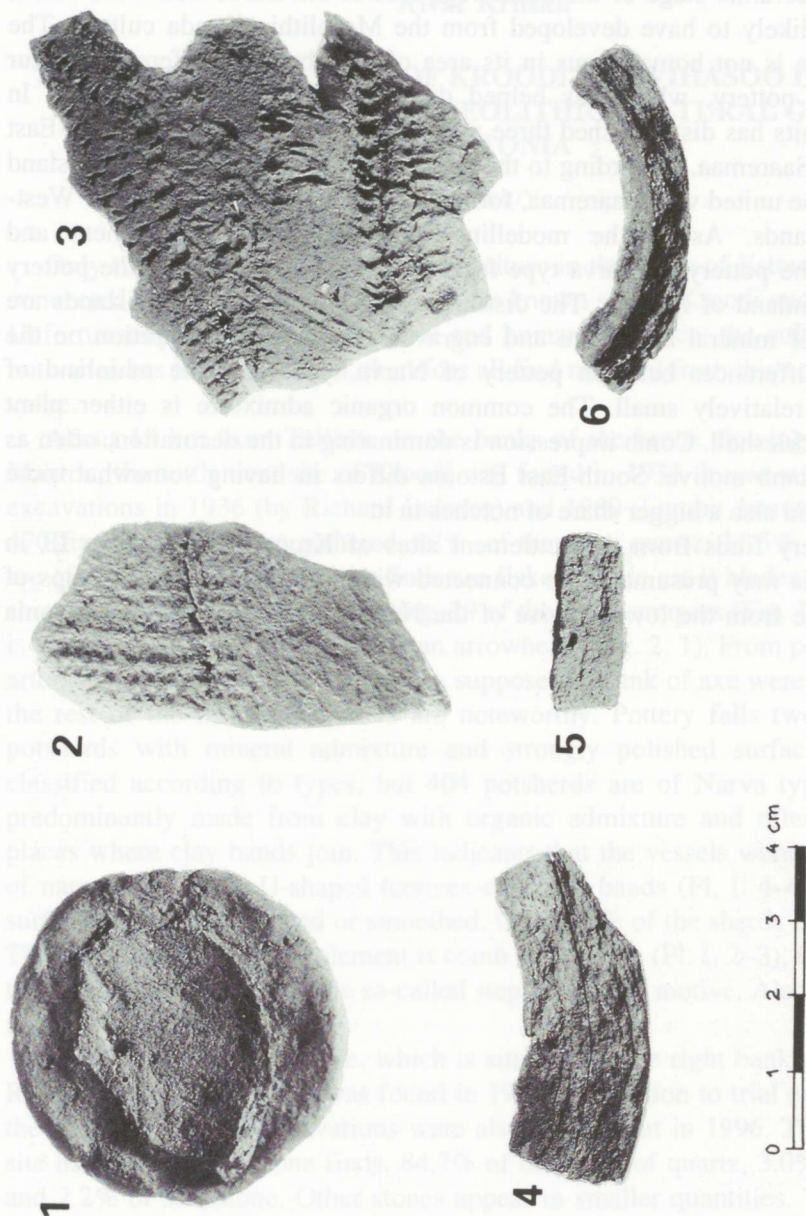
Only two settlement sites of Narva culture in the north of Estonia are clearly connected with the Stone Age monuments known so far: Kroodi and Vihasoo III. Unfortunately, as a result of natural and human influence, the cultural layer of both sites has been destroyed, therefore all find material from this area is of great value.

About 15 km from Tallinn, on the banks of the brook flowing out of Lake Maardu, the settlement site of Kroodi was found in 1933. It was studied by trial excavations in 1936 (by Richard Indreko) and 1960 (Lembit Jaanits). A total of 470 finds of stone were gathered, 82% of them are quartz, 11.5% flint, the rest are of other stones. Most of the finds are flakes. There are 9 blades and 37 items show traces of secondary processing, 29 of these are scrapers (Fig. 1), 6 burins, 1 is a scraper-burin (Fig. 2: 3) and 1 an arrowhead (Fig. 2: 1). From polished stone artefacts only one stone adze and one supposedly blank of axe were found. From the rest of the finds, 18 sinkers are noteworthy. Pottery falls two groups: 42 potsherds with mineral admixture and strongly polished surface cannot be classified according to types, but 404 potsherds are of Narva type. They are predominantly made from clay with organic admixture and often cracked at places where clay bands join. This indicates that the vessels were made mainly of narrow 2–17 mm U-shaped (convex-concave) bands (Pl. I: 4–6). The vessel surfaces have been striated or smoothed. Only 4.2% of the sherds are decorated. The prevailing decoration element is comb impression (Pl. I: 2–3), in some cases the impressions appear as the so-called stepping comb motive. Also grooves and notches occur (Pl. I: 1).

Vihasoo III settlement site, which is situated on the right bank of the Loobu River near Loksa (Fig. 3), was found in 1995. In addition to trial excavations in the same year, some excavations were also carried out in 1996. The settlement site has yielded 561 stone finds, 84.7% of them are of quartz, 3.0% are of flint and 2.2% of sandstone. Other stones appear in smaller quantities. The majority of the finds are flakes. There are 13 blades. Only 14 items are artefacts of secondary processing, all scrapers (Fig. 4 and 5). One unique find in this context is a long blade knife with a bow-shaped head of black flint originating from outside Estonia. The total number of potsherds is 113. The vessels have been predominantly made from clay with organic admixture. The U-type connecting surface band is 3–11 mm wide (Pl. II: 2, 4–6). The surface is smoothed or striated with no ornament (Pl. II: 1, 3).

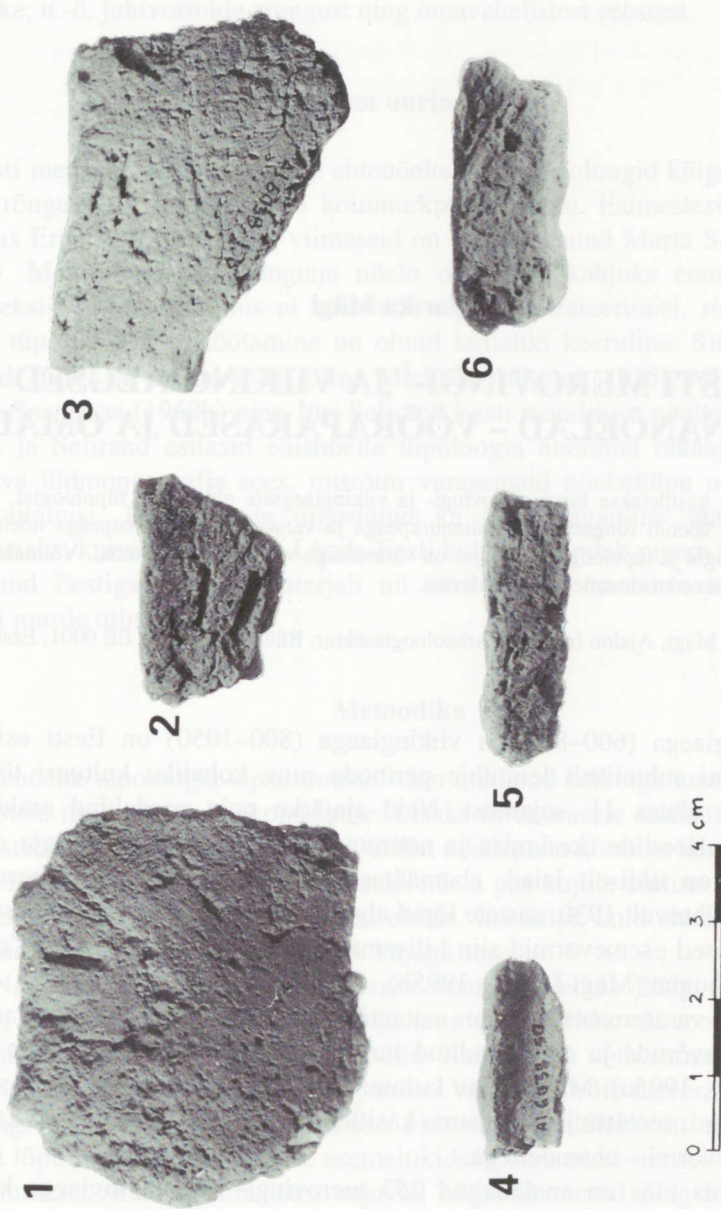
The first ceramic stage of the Stone Age east of the Baltic Sea – the Narva culture – is likely to have developed from the Mesolithic Kunda culture. The Narva culture is not homogenous in its area of distribution. Differences occur primarily in pottery, which has helped distinguish several local groups. In Estonia, Jaanits has distinguished three regions: North-East Estonia, South-East Estonia and Saaremaa. According to the latest records from Hiiumaa, this island should also be united with Saaremaa, forming so a separate local group of West-Estonian islands. As to the modelling technique, surface treatment and decoration, the pottery of Narva type from the islands is similar to the pottery from the mainland of Estonia. The distinctive characteristics of the islands are domination of mineral admixture and engraved deep pits in decoration on the edge. The differences between pottery of Narva type from the mainland of Estonia are relatively small. The common organic admixture is either plant rubble or cockleshell. Comb impression is dominating in the decoration, often as a stepping comb motive. South-East Estonia differs in having somewhat more decoration and also a bigger share of notches in it.

The pottery finds from the settlement sites of Kroodi and Vihasoo III in North Estonia may presumably be connected with well-studied local groups of Narva culture from the lower course of the Narva River in North-East Estonia (Fig. 6).

Tahvel I. Narva tüüpi keraamikat Kroodilt.

Plate I. Pottery of Narva type from Kroodi. (AI 4181: 12, 14, 13, 13, 13, 13).

Tahvel II. Narva tüüpi keraamikat Vihasoo III asulast.

Plate II. Pottery of Narva type from site III of Vihasoo. (AI 6038: 148, 84, 155, 50, 49, 149).